

СВРЪХЕСТЕСТВЕННОТО И МИТИЧНОТО В КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Венцислав Велев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Статията изследва културната памет като стратегически ресурс за съхраняване на идентичността в условията на глобализация и културни трансформации. Във фокуса на анализа са ролята на историческите образи, митологичните архетипи и социалните практики, които формират устойчиви модели на принадлежност в съвременността. Анонс е направен и за сходни процеси в други балкански държави. В заключение се акцентира върху необходимостта от целенасочени политики, насочени към опазване и развитие на културната памет.

Ключови думи: свръхестествено; митология; културна памет; Северозападна България; традиции

ВЪВЕДЕНИЕ

В съвременния свят на глобализация и културни трансформации въпросите за културната памет и локалната идентичност стават все по-важни. Регионалните вярвания в свръхестествени сили, включително в Северозападна България, не само оцеляват, но и се трансформират в нови културни форми.

Северозападна България съхранява богата традиция от митологични и фолклорни представи, които функционират като носители на културни значения. Това е регион с изключително богат фолклорен пласт от митични представи за свръхестествени същества, като самодиви, змейове и караконджули. Тези образи са дълбоко вкоренени в културната памет и продължават да се възпроизвеждат чрез устна традиция, ритуали и съвременни културни практики, играейки ключова роля в изграждането на локалната идентичност (Роров 1990; Georgieva 1993).

Целта на изследването е да проследи функциите на свръхестествените образи и тяхното значение в съвременния контекст.

Хипотезата е, че тези вярвания не са архаични остатъци, а живи културни структури.

МЕТОДОЛОГИЯ

Изследването използва интердисциплинарен подход с етнографски, исторически и културологични методи. За събиране на данни се използват теренни проучвания, включващи: архивни проучвания, устни интервюта и аудиозаписи, осъществени в района на Вадин, Враца, Монтана, Чипровци, Вършец, Берковица и Лом. Методологията включва проследяване на динамиката на вярванията и тяхната адаптация в контекста на съвременната културна среда. Възможността за дигитализация на събраните материали осигурява не само съхранение, но и по-добро документиране на измененията в свръхестествените вярвания в

съвременността. Допълнително, сравнителният анализ с вярвания от съседни балкански региони (Сърбия, Румъния) служи за основа за обогатяване на разбирането за културната идентичност в широк контекст, като се обръща внимание и на влиянието на новите медии и социални мрежи върху представянето на митологични образи.

РЕЗУЛТАТИ

1. Теренно проучване върху митичното пространство, формирано в Северозападна България

Много места в Северозападна България носят знаци на сакралност, страх и преживяна памет. Те не са просто географски точки, а „структурирани територии на символното“ – зони, където човешкото се среща с отвъдното. Регионът изобилства от предания за вкаменени девойки, чудовища, непонятни същества и великани, любовни проклетия. Белоградчишките скали например функционират като каменна митология – всеки връх и форма има своя история, предавана през поколения. Подобни митични натоваарвания се срещат в цялата област, където природните обекти се възприемат като граници между световите – реалното и невидимото, живото и мъртвото. Пространството се мисли не само географски, а и онтологично – като праг, където нормалните правила не важат. Многобройните извори, скални образувания, пещери, вековни дървета, оброци, дори изоставени къщи действат като „горещи точки на паметта“. Те натрупват значения не само чрез митологични наративи, но и през историческа травма – например вярвания за прокълнати села, потопени църкви или местности, свързани с насилие по време на войни. В този контекст митичното се явява форма на преработка на травмата – начин да се изговори неразбираемостта, да се „очовечи катастрофата“. Пространството и историята се вплитат в единно тяло на преживяното, където миналото не е „отминало“, а продължава да говори. Тези представи, характерни за региона, не са застинали – те се адаптират към нови обстоятелства. Място, възприемано в началото на XX век като „страшно“, днес може да се нарича „енергийно“ или „магично“, но структурата на вярването се запазва. Това показва устойчивостта на митичното мислене, което оцелява през смяна на поколения, социален режим и политически модели. Културната памет в Северозападна България не е просто архив, а жива система за смислово обитаване на пространството – нещо, което се наблюдава още от Димитър Маринов, обърнал внимание на дълбоките корени на тези вярвания и тяхното съхранение сред местното население (Pachamanova, Gatsin 2018).

2. Типология на свръхестествените образи в ареала на Северозападна България

В резултат на предходни¹ и настоящи теренни проучвания върху свръхестествените вярвания и митологични образи в Северозападна България се открояват пет основни фигури, които играят централна роля в местната фолклорна традиция. Тези образи олицетворяват различни аспекти на природно-

то и социалното, като същевременно отразяват уникалните културни кодове и ментални нагласи на региона. Те функционират не само като носители на митопоетични значения, но и като регулатори на социалното поведение, чрез които общността предава морални уроци, гради колективна памет и съхранява граници на допустимото. Изследването показва, че тези образи намират паралели в съседни райони на Румъния и Сърбия, но също така съществуват регионални различия, които свидетелстват за устойчиви локални специфики.

– Самовили (самодиви): женски духове на границата между световете

Самовилите – така наричани в Северозападна България, за разлика от други региони на страната, където се използва наименованието „самодиви“ – са сред най-впечатляващите женски свръхестествени същества в българския фолклор. Те обитават гори, извори, полянки и скални образувания, като присъстват на границата между божественото и демоничното. Представяни са като едновременно опасни и привлекателни духове – способни както да лекуват, така и да нараняват. В северозападния регион – особено в селища като Белоградчик, Чупрене, Копиловци и Горни Лом – възрастни респонденти продължават да разказват истории, в които самовилите са обвързани с конкретни местности, разпознаваеми по буйната си растителност, странна тишина или необичайни природни явления. Местните вярват, че самовилите не трябва да бъдат предизвиквани – ако някой навлезе в „техния кръг“ или се надсмее над тяхна песен, може да бъде наказан със загуба на глас, дезориентация или болест. Макар съвременният човек да поставя под въпрос реалността на тези същества, в района образът на самовилата е устойчив и присъства дори в новите културни форми – момичета се обличат като самовили за фестивали, фотосесии и сценични прояви, превръщайки тази фигура в естетически и идентичностен символ. Това говори за адаптивността на образа към съвременната културна среда и за неговата трансформационна мощ.

– Змейове: духове на природна сила и еротично напрежение

Образът на змея е изключително силно вкоренен в народната митология на Северозападна България. Той е антропоморфно същество – със змийска опашка, крила и човешки облик, – което владее бурите, предизвиква градушки, но също така носи дъжд и плодородие. Змейовете са обвързани с пещери, скали и високи върхове, а в легендите често се влюбват в човешки девойки, които отвлечат или омагьосват. Този образ функционира като културен код, в който се вплитат представи за мъжка сила, природен хаос и тайнствена еротика. От селищата край Белоградчик, Чипровци и поречието на Огоста се разказват истории за моми, взети от змейове, за „мълчалива булка“, която е станала съпруга на змей, или за жени, получили дарби и болести от подобен съюз. Змейовете често се явяват нощем, в съновидения или като огнени кълба. Те могат да бъдат както покровители, така и наказатели. В съвременен план образът на змея се разглежда и като символ на нерегулирана страст, свръхестествена намеса в съдбата и културна двусмисленост.

– Караконджули и таласъми: демони на границата между световите

Караконджулите и таласъмите са сред най-страховитите фигури на зимния фолклорен цикъл. Те се появяват в т.нар. „мръсни дни“ между Коледа и Йордановден, когато – според народната представа – слънцето е най-слабо и границата между световите се отваря. Караконджулт се описва като тъмно, космато създание с червена светеща очна ябълка и животински крака. Той напада хора, които се прибират късно или не спазват табута, носи ги на гърба си или ги преследва до припадък. Таласъмът е дух, обвързан със специфично място – стара воденица, хамбар, мост или изоставена къща. Смята се, че е привързан към него чрез магия или човешка жертва. И до днес в селата край Монтана, Берковица и Вършец се разказват истории за сенки, странни шумове и уплашени животни. Макар да изглеждат като остатък от архаични страхове, тези образи продължават да функционират като социални маркери за „нечисто“ пространство, предупреждение и регулация на поведението.

– Покойници и сенки: духове на незавършеното

Образите на покойници и сенки заемат особено място в колективната памет на Северозападна България. Душите на починалите не се възприемат като окончателно напуснали света – те остават във взаимоотношения с живите чрез ритуали, сънища и лични усещания. Ако покойникът не е погребан според обичая или е починал при „лоша смърт“, душата му може да се превърне в неспокойна сянка, която предупреждава, причинява болести или изисква поправяне на нарушен ред. В селата около Ружинци, Копиловци и Видин се разказва за „въртоглави“ – сенки на деца или млади хора, които не намират покой. Жените все още поставят вода за „жадните души“, а хората говорят за „тежки стаи“, в които е умирал близък. Тези вярвания очертават не само отношение към смъртта, но и своеобразен морален кодекс, според който социалната и духовната хармония зависят от правилното изпълнение на ритуала и поддържането на връзката с предците.

3. Разлики и споделени елементи в сравнение с други региони

Посочените познати в Северозападна България свръхестествените образи – самовили, змейове, караконджули, таласъми и духове на покойници – намират близки паралели в митологичните представи на съседните балкански региони, особено в Южна Румъния и Източна Сърбия. Макар и с локални наименования и вариации, тези фигури изпълняват сходни функции и обредно-символни роли.

В румънската традиция около Олтения и Крайова свръхестествени женски същества като *iele*, *sânziene* и *drăgaică* се възприемат като невидими или трудно видими красиви жени с опасна сила, които танцуват в кръг (*hora ielelor*), оставяйки след себе си „прокълнати“ места. Те могат да предизвикат лудост или парализа, ако бъдат видени без позволение. Култът им е свързан с празника *Sânziene* (24 юни), обединяващ езически и християнски пластове (Chelariu 2023; Oișteanu 1989).

В сръбския фолклор, особено около Ниш и Пирот, аналозите са виле – въз-

душни, горски или водни духове с магическа сила. Те могат да лекуват или наказват, а в епическия наратив често помагат на герои в битки. В някои версии вилите се смятат за души на девойки, починали при трагични обстоятелства – близък паралел с българското тълкуване на самодивите (Jurić 2019).

Сходства се наблюдават и при змеевите образи. В Сърбия *zmaј* е фигура със свръхестествени способности, понякога представен като воин закрилник, противопоставящ се на врагове като турците – роля, по-рядка в българската традиция. Той има хибриден облик, често със змийски елементи и криле, и се асоциира с природни явления като бури и дъжд. И тук, както в България, се срещат мотиви за любов между змей и мома (Jurić 2019). В румънските приказки *zmei* е по-често отрицателен персонаж – чудовище, което отвлича девойки и се изправя срещу народния герой *Făt-Frumos*. Той олицетворява агресията и разрушителната страна на мъжката сила (Chelariu 2023).

Караконджулите и таласъмите също имат близки съответствия. В Сърбия се среща *караконџа* или *баба караконџула* – зооморфен зимен демон с наказателни функции. Подобно на българския образ, тя излиза в периода на „мръсните дни“, напада хора, нарушили забрани, и се свързва със страх от тъмнината и хаоса. Освен това сръбските *домаћи* – духове на изоставени къщи или хамбари – се припокриват с българските представи за таласъми (Jurić 2019). В румънската култура пък се срещат *spirite rele*, действащи особено през *zile rele*, които нападат нощем на кръстопътища, около воденици и кладенци. Устрашителни създания като *strigoi* – духове на мъртви, които не са намерили покой, – действат по сходен начин с таласъмите и се плашат със защити като чесън, метал и молитви (Sinani 2013).

Паралели се откриват и в представите за покойници и сенки. В Сърбия съществува култ към *задушне душе*, при който се палят свещи и се раздава храна в дните *Душни дани*, за да се омилостивят неспокойни души (*senka, mrtvac*) – особено на починали без изпълнени ритуали (Ђурић 2020). В румънската област Олтения вярванията за *strigoi* и *sufletele pierdute* описват духове на мъртви, които могат да се върнат при живите под формата на вятър, сянка или болест, ако не са извършени нужните обреди – девет панихиди, *romeni*, огньовете на *Moşii de iarnă* (Chelariu 2023).

Очертаните сходства показват устойчив фолклорен пласт, споделян от балканските народи. Същевременно всяка културна традиция съдържа уникални наративни акценти и ритуални практики. По-подробен сравнителен анализ между български, сръбски и румънски вярвания ще бъде обект на бъдещо разширено изследване.

4. Съвременните интерпретации на свръхестествените и митични мотиви

Съвременните интерпретации на свръхестествените и митични мотиви в България показват тенденция към тяхната адаптация в нови културни и социални контексти. Въпреки процесите на урбанизация, секуларизация и глобализация вярванията в свръхестествени същества в Северозападна България демон-

стрират значителна устойчивост. Те се срещат както в градски, така и в селски райони, където се трансформират в нови форми. Най-често тези представи се проявяват чрез:

- устни разкази („баба ми разказваше“, „в нашето село така се вярва“);
- личен опит („там нещо има“, „не можеш да спиш в онази къща“);
- предпазно поведение („на Задушница не се пере“, „на Гергьовден не се излиза сам след залез“);
- популярна култура и туризъм – фестивали, събори и тематични турове.

Тези вярвания не са просто остатъци от миналото, а символични маркери на локална идентичност и културна памет. Те поддържат усещане за принадлежност към „нашето село“, „нашата баба“, „нашия свят“, в който природата и духовното съществуват в единен културен код. Макар да не са част от живата обредност, те присъстват в семейни разкази, предания и местни легенди, често предавани чрез медии и социални мрежи.

В много селища на Северозападна България старите истории продължават да се разказват, като израз на местна гордост и колективна памет. Вярванията се възприемат не толкова като дословна вяра, а като културни практики, които се актуализират спрямо съвременния контекст. Те съхраняват магическото си ядро – онова, което не може да се обясни, но не се и поставя под съмнение.

Теренните проучвания показват, че младите поколения възприемат тези разкази като културен код, използван за изграждане на идентичност и социално взаимодействие. Вярванията преминават през културна синтеза – съчетават традиционни елементи с нови медийни формати: театър, литература, интернет култура. Пример за такава употреба са културните събития – фестивалът на народното творчество „Балканът пее и танцува“ (Берковица), турлашкият фолклорен събор „Када кум прасе и ти вречу“ (Чупрене), фестивалът „Пей, танцувай и на Зелени дел се любуйвай“ (Вършец) и др. В тях, наред с песни и танци, се включват драматизации на фолклорни митове – например за змей, който отвлеча девойка, или самодиви, които примамват овчар.

Читалищата също допринасят чрез възстановки на обреди като „мръсните дни“, коледните и сирнишките игри, с участието на персонажи като караконджули, таласъми и самодиви. Много читалища поддържат етнографски кътове с обредни предмети – чесън, солници, вретена, и организират изложби с участието на местни ученици или краеведи.

Устойчивостта на тези вярвания се дължи на способността им да се адаптират, запазвайки културната си стойност. Те изпълняват важни социални и културни функции и остават част от културния код на Северозападна България – символи на колективна идентичност, устойчивост и знание, което се предава през поколенията (Роров 1990).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Както бе посочено, митичното и свръхестественото в културната памет на Северозападна България не са архаични остатъци, а активни форми на осмис-

ляне на реалността, които продължават да играят важна роля в социалната и културната структура на региона. Те не само обясняват природни и социални явления, но служат като механизъм за предаване на морални норми, колективна памет и идентичност (Mitseva 1981). Тези вярвания се трансформират, адаптират се към новите културни условия, но не изчезват. Присъстват както в устната традиция, така и в съвременни форми – театрални възстановки, фестивали, социални мрежи. Така съхраняват знание за миналото и допринасят за устойчивостта на местната култура.

Проучването потвърждава първоначалната хипотеза, че вярванията в свръхестествени същества не са просто реликви, а променящи се културни структури с важна социална функция. Те служат като символни посредници между видимото и невидимото – както в миналото, така и днес. Някои образи – самодиви, змейове, сенки – запазват своята същност и функция (Arnaudov 1943) дори когато се предават чрез нови канали – културни проекти, етнографски инициативи, дигитална култура.

Особено значима е връзката между митичното пространство и историческата памет. Много от описаните като „страшни“ или „сакрални“ места се оказват натоварени с реални преживявания – загуби, преселения, несправедливости.

Изследването е не само академичен принос, но и акт на културно съхранение и признание. То разкрива как митологичните структури формират съвременното възприятие за света, поддържат връзката с миналото и обогатяват социалното взаимодействие. Този подход може да бъде използван като модел за анализ и в други региони, където свръхестествените вярвания играят важна роля в изграждането на културната идентичност.

Благодарности: Настоящата статия е част от изследванията, свързани с проект „Интердисциплинарно изследване върху вярванията и представите за свръхестествените и митичните сили, съхранени в културната памет на Северозападна България, и тяхната трансмисия през времето“, финансово подкрепен от Фонд „Научни изследвания“, договор № КП-06-Н75/4 от 07.12.2023 г.

БЕЛЕЖКИ

1. В архива на ИЕФЕМ при БАН има записи от теренни експедиции през 70-те и 80-те години на XX век, включително в Северозападна България – Берковица, Вършец, Лом, Чипровци и околните села.

ЛИТЕРАТУРА

АРНАУДОВ, М., 1943. *Фолклорът на българите: Митология и обичаи*. София: БАН.

БЕНОВСКА-СЪБКОВА, М., 1992. *Змеев в българския фолклор*. София: АИ „М. Дринов“.

ГЕОРГИЕВА, И., 1993. *Народна митология*. София: Наука и изкуство.

ГЕОРГИЕВА, И., 1991. Под цветето на самодивите. *Българска етнология*, № 3, с. 20 – 24.

- ПАЧАМАНОВА, И.; ГАЦИН, Р., 2018. По стъпките на Димитър Маринов в Северозападна България. Жилището във вратата на българите от XIX до XXI век. *Жива старина. Научното наследство на Димитър Маринов (1846 – 1940)*. София: Издателство на БАН, с. 15 – 30.
- МИЦЕВА, Е., 1981. Народни представи за бродещи нощем свръхестествени същества. *Български фолклор*, кн. 2, с. 52 – 65.
- ПОПОВ, Р., 1990. Народен календар и митология. *Българска етнология*, кн. 1, с. 31 – 38. Available from: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=46660>.
- ЂУРИЋ, Д., 2020. *Дани у недељи у народној култури јужних и источних словена*. Београд: Балканолошки институт САНУ. Available from: https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/id/45173/bitstream_45173.pdf.
- ASSMANN, J., 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press. Available from: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>; https://www.academia.edu/38303747/Assmann_Jan_Cultural_Memory_and_Early_Civilization?auto=download
- CHELARIU, A., 2023. *Romanian Folklore and its Archaic Heritage*. A cultural and Linguistic Comparative Study. ISBN 978-3-031-04051-1 (eBook). Available from: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-04051-1>.
- NORA, P., 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, pp. 7 – 24. Available from: <https://doi.org/10.2307/2928520>; <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf>.
- OIŞTEANU, A., 1989. *Mytho-Symbolical Motifs and Meanings in Romanian Traditional Culture*. Bucharest: Minerva Publishing House, 1989.
- JURIĆ, D., 2019. *Singing the Vila: Supernatural Beings in the Context of their Traditions*. Available from: https://macsphere.mcmaster.ca/bitstream/11375/24438/2/Juric_Dorian_B_201904_PhD.pdf
- SINANI, D., 2013. *Demons and rituals: Periodic rituals and demonology of the folk religion of the Serbs*. Beograd: SGC, DEA.

REFERENCES

- ARNAUDOV, M., 1943. *Folklorat na balgarite: Mitologia i obichai*. Sofia: BAN.
- BENOVSKA-SABKOVA, M., 1992. *Zmeyat v balgarskia folklor*. Sofia: AI „M. Drinov“.
- GEORGIEVA, I., 1993. *Narodna mitologia*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- MITSEVA, E., 1981. Narodni predstavi za brodeshti noshtem svrahestestveni sashtestv. *Balgarski folklor*, кн. 2, s. 52 – 65.
- POPOV, R., 1990. Narodni kalendar i mitologia. *Balgarska etnologia*, кн. 1, s. 31 – 38. Available from: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=46660>.
- ЂУРИЋ, Д., 2020. *Dani u nedelji u narodnoj kulturi južnih i istočnih slovena*. Beograd. Balkanološki institut SANU. Available from: https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/id/45173/bitstream_45173.pdf.
- ASSMANN, J., 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing,*

Remembrance, and Political Imagination. Cambridge University Press. Available from: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>; https://www.academia.edu/38303747/Assmann_Jan_Cultural_Memory_and_Early_Civilization?auto=download

CHELARIU, A., 2023. *Romanian Folklore and its Archaic Heritage*. A cultural and Linguistic Comparative Study. ISBN 978-3-031-04051-1 (eBook). Available from: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-04051-1>.

NORA, P., 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, pp. 7 – 24. Available from: <https://doi.org/10.2307/2928520>; <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf>.

OIȘTEANU, A., 1989. *Mytho-Symbolical Motifs and Meanings in Romanian Traditional Culture*. Bucharest: Minerva Publishing House, 1989.

JURIĆ, D., 2019. *Singing the Vila: Supernatural Beings in the Context of their Traditions*. Available from: https://macsphere.mcmaster.ca/bitstream/11375/24438/2/Juric_Dorian_B_201904_PhD.pdf.

SINANI, D., 2013. *Demons and rituals: Periodic rituals and demonology of the folk religion of the Serbs*. Beograd: SGC, DEA.

THE SUPERNATURAL AND THE MYTHICAL IN THE CULTURAL MEMORY OF NORTHWEST BULGARIA

Abstract: *The article explores cultural memory as a strategic resource for preserving identity amid globalization and cultural transformations. The analysis focuses on the role of historical images, mythological archetypes, and social practices that shape enduring patterns of belonging in the contemporary context. A brief comparative reference is also made to similar processes in other Balkan countries. The conclusion highlights the need for targeted policies aimed at safeguarding and promoting cultural memory.*

Keywords: *supernatural; mythology; cultural memory; folklore; Northwestern Bulgaria*

Prof. Ventzislav Velev, PhD

ORCID: 0000-0003-0666-7407

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: v.velev@unibit.bg